

Clara Royer

A VI. és VII. kerület publicistája?¹

Zsolt Béla elkötelezett magyarsága

Zsolt Béla 1895. január 8-án született a felvidéki határvárosban, Komáromban (ma a szlovák oldalt Komárnónak, a magyart Komáromnak hívják), vidéki középosztálybeli családban. Hatéves volt, amikor ügyvédből bankigazgatóvá lett apja elhunyt, anyja pedig egy kocsmában volt kénytelen dolgozni. Később újra férjhez ment, a gyermek azonban gyűlölte a mostohaapját. Elkötelezett íróként és publicistaként Zsolt az identitás-válságban lévő értelmiségi nemzedék emblematikus figurája volt a húszas-harmincas években, amikor a zsidók jelenléte a társadalmi, gazdasági és kulturális életben egyre élénkebb vitákat gerjesztett. Írói-újságírói pályája az első világháború alatt, 1918-ban indult, amikor is egy, az orosz fronton szerzett sebesüléssel a nagyváradi (ma Oradea, Románia) kórházban ápolták. A tősgyökeres fővárosi irodalmi körök először mint költőt ismerték meg. 1921-ben a román fennhatóság alá került Erdélyből a „bűnös városba” költözött – így nevezték ugyanis a közbeszédben Budapestet az úgynevezett keresztény kurzus, a Horthy-rendszer alatt. Horthy Miklós kormányzósága pedig éppenséggel a háború utáni Európa első zsidóellenes törvénye, az egyetemi *numerus clausus* elfogadásával indult.² Az új irodalmi generációnak tehát egy meglehetősen konzervatív politikai rendszerrel kellett szembenéznie, ráadásul ott voltak még a háború borzalmai, az 1919-es Tanácsköztársaság hónapjait követő ellenforradalom és az azzal járó fehérterror, valamint az 1920. június 4-én kelt trianoni békeszerződés, amelynek értelmében Magyarországtól elcsatolták területének 70, lakosságának pedig 60 %-át.

Zsolt Béla vérbeli értelmiségi író volt, akit nem sokkal az 1929-es gazdasági válság előtt a magyar nemzet jövője foglalkoztatott. Ahhoz a, jórészt írók alkotta értelmiségi réteghez tartozott, amely politikai és társadalmi elkötelezettségét nagyrészt a *Húszadik Század* című társadalomtudományi orgánumtól és a modern irodalom meghatározó folyóiratától, a *Nyugattól* örökölte. Ez utóbbinak a vezető szerkesztői, Ady Endrétől (1877–1919) Ignotusig (1869–1949) mindig is az irodalmi élet önállóságáért küzdöttek,

bár persze szem előtt tartották az aktuális társadalmi kérdéseket is.³ Márpedig az új nemzedék épp a századfordulós békeidők liberális hagyatékát kérdőjelezte meg, mikor másfelé kezdte keresni saját identitását a közösség irányában, ezzel egyszersmind radikalizálva az értelmiség addigi gyakorlatát.⁴

Hogyan válhatunk „jobb magyarrá”, ha pont a legközelebbi irodalmár kollégák némelyike kérdőjelezi meg a magyar zsidók „magyarságát”? Hogyan legyünk „jobb zsidók”, ha nincs semmiféle kézzelfogható zsidó örökségünk?⁵ Ezek a kérdések álltak Zsolt Béla elkötelezettségének a középpontjában a vészkorszak alatt is, egészen 1949. február 6-án bekövetkezett haláláig.

Jelen tanulmány Zsolt cikkei, interjúi, irodalmi munkássága, valamint kortársainak beszámolóí alapján igyekszik – három szakaszban és egy rövid epilógusban – felvázolni egy egyszerre elismert és megosztó budapesti, magyar zsidó író szellemi életrajzát, olyan interdiszciplináris módszerrel, mely az irodalomban bizonyos szociokulturális kérdések esztétikai átalakulásának színterét látja, sőt, tovább menve, az üres politikai és társadalmi szólamoknak az írott szöveg általi újrarahangszerelését is.

IFJÚKORI LECKÉK, AVAGY HOGYAN VÁLJUNK „JOBBI MAGYARRÁ”?

A magyar kultúra iránti büszkeség és zsidó másságának felfedezése Zsolt Béla identitástudatának gyermekkorra óta két meghatározó eleme volt. Mindamellet apja halála, amiről egyébként csak fél évvel a temetés után értesült, valamint anyja új házassága is alapjában határozta meg a gyermek lelki világát. Ekkoriban alakult ki kritikái érzéke, amint azt önéletrajzi művében, a *Villámcsapásban* (1937) is kifejti, de ebből az időből származnak frusztrációi is, amelyek felnőttként megkeserítették az életét.⁶ Ezek az élmények olyannyira meghatározónak bizonyultak, hogy későbbi társadalmi regényei többségében a család mint rögeszmésen visszatérő motívum szerepel.

Magyar hazafiasság, zsidó másság

Zsolt Béla politikai öntudata első ízben a komáromi kálvinista iskolában kezdett kibontakozni, ahol nagy kultusza volt a protestantizmus, nemkülönben a magyar nemzet hőseinek, ám ahol annál kevésbé szívlelték a bécsi politikát és a pápistákat. A *Villámcsapás*ban Zsolt a rá jellemző ironikus stílusban idézi föl gyerekkorát egy Schwarz András nevű fiú alakján keresztül. Ez utóbbi kilencéves korában valóságos botrányt robbantott ki, amikor tojással dobált meg egy azon frissiben a városba érkezett kormány megbízottat. A Fejérváry-kormányt ugyanis Ferenc József ültette a magyarok nyakába, miután azok 1905-ben ellenzéki, függetlenség-párti parlamentet választottak; erre felkelés tört ki, ami tartott is vagy másfél évig.⁷ A fiú a csíny révén afféle helyi hőssé avanszált, noha mostohaapja szigorúan megbüntette. Egyébként tényleg a nacionalizmus volt az egyik fő törésvonal Zsolt és szülei generációja között, akik szerinte ugyanolyan lojálisak voltak Bécshez, mint a komáromi neológ zsidók többsége. Zsolt nagy hangsúlyt fektet az ő, az atyáik nemzedékének példája ellen folytatott küzdelmére, akik, ez a nemzedék, az ő megítélésük szerint nem volt eléggé magyar.⁸

Bár a *Villámcsapás* első olvasatra hagyományos önéletrajznak tűnik, mely az író személyiségét alakító pszichológiai és ideológiai áramlatokat veszi górcső alá egy alteregó közbeiktatásával, Zsolt nem titkoltan az egész generációjának életrajzát akarja megírni. A szerző *én*-regényének háttérében így egy egész nemzedéknyi *mi* fejlődéstörténete rajzolódik ki: „A könyv tehát nem csak a magam ügye. Főszereplői tizenhat évesek voltak a világháború előtt; polgárok voltak és intellektüeleknek készültek.”⁹

Ám az első, zsidóként elszenvedett csapások sérítik a gyermek büszke hazafiasságát. Jellemző, hogy erre a másságára az iskolában jön rá. A *Villámcsapás*ban több olyan történet szerepel, amelyekben markánsan megjelenik a régi sztereotípiákból (mint amilyen a rituális gyilkosság pészahkor) táplálkozó újszülött antiszemitizmus. Zsolt viszont nem tud se jiddisül, se héberül. A korszakra jellemző módon szülei, akár csak a neológ polgárság nagy része, már

nem tartják a kásrut szabályait, zsinagógába is csak a nagy ünnepekkor járnak, és karácsonykor fenyőfát állítanak. Az a kis vallásos tanítás, amit a segéd-rabbi házában kapott, meg nyomtalanul el is tűnt: Zsolt lelkében nyoma sincs a „vallásos érzületnek”.¹⁰

Különben még az is lehetséges, hogy kálvinista hitre tért: legalábbis a neológ elit később ezzel vádolja a legolvasottabb felekezeti hetilap, az *Egyenlőség* hasábjain. Ezt látszanak továbbá alátámasztani bizonyos – Zsolt ellen indított különböző perekből származó – iratok, melyeken a vallás rovatban a *ref.*, vagyis református megjelölés szerepel. Azonban az egész feltételezésnek ellentmond egyrészt az a megvetés, amelyet Zsolt saját, kikeresztelkedett karakterei iránt tanúsít, másrészt pedig a *Haladás* szerkesztőségének egyik levele (ennek a lapnak volt halála előtt a főszerkesztője), mely szerint Zsolt soha nem hagyta el a vallását, és egész életében zsidó maradt.¹¹ De még ha megkeresztelkedett is, akkor is nyilvánvalóan ragaszkodott zsidó identitásához, ha nem is vallási, de kulturális téren mindenképpen.

Szellemi találkozások:

szocializmus, pszichoanalízis és irodalom

Zsolt Béla nem azért lépett túl a nacionalizmuson, mert szembe találta magát a zsidógyűlölettel, hanem mert rátalált a marxista ideológiára. A *Villámcsapás*ban az áll, hogy a szocializmushoz frissen csatlakozott Zsolt egy kis, földalatti klubot alapított a fővárosi Galilei Kör diákjaival karöltve. Ez utóbbi egy, a *Husadik Száza*dhoz közel álló, szabadgondolkodó, szocialista diákegyesület volt, egyben a leglátogatottabb ifjúsági kör az 1910-es években. A vállaltan ateista ifjak Dosztojevszkijt, Marxot, Kropotkint olvastak, bálványozták „Combes apót” és Adyt. Ez a politikai jellegű kezdeményezés csak tovább mélyítette a generációs szakadékot:

„Úgy éreztük, hogy apáink nem voltak jóhiszemű magyarok, csak a magyarságot a hatalomban reprezentáló uralkodó osztályok cinkosai, és ezt a zsidó bűnt akartuk jóvátenni. Azért lettünk

radikalisták és szocialisták, mert magyarok lettünk, s lehet-e másképp (*sic*) őszintén szeretni egy nemzetet, mint a népében?”

Zsolt, az író generációja nevében jogot formál a politikai cselekvésre, de csak ha képesek maguk mögött hagyni az elődeik követte *úri*, romantikus és forradalmi mintákat: egy új, hallgató Magyarországot sorsával kell törődni, mely „a magyar népé, a paraszté és a munkásé, a millióké, akiknek ez a nacionalizmus csak hazát ad, de nem ad jogot, nem ad kenyeret, földet, sőt még iskolát sem.”¹²

Zsolt Béla tovább gyarapodott szellemileg, mikor később, bár pontosan nem tudni, mikor megismerkedett Sigmund Freud tanaival, melyek a század első évtizedének a végén oly nagy hatással voltak a modern írókra.¹³ Az *Emberismeret* című lap hasábjain egyenesen azt állította, hogy a pszichoanalízis révén minden írónak lehetősége van „felszabadítani magát”, ő maga pedig rádöbbsent írásainak ösztönösen analitikus jellegére¹⁴ – és valóban, műveiben az elbeszélők többsége igazi analitikus, aki szinte tökéletesen bánik a freudi frazeológiával.

Mindezzel együtt Zsolt legfontosabb iskolája természetesen maga az úgynevezett modern magyar irodalom volt. Gyermekkorától verselt, első kötete 1915-ben jelent meg, s nem másnak ajánlotta, mint Babits Mihálynak (1883–1941), a *Nyugat* egyik legjelentősebb alakjának, akivel 1919-ben találkozott. Noha a lapban igen kevés írása jelent meg, irodalmi körökben azért számon tartották, kivált *Minden bűnába* című, 1921-ben napvilágot látott verseskötete óta. Ennek a generációnak a fiataljai igen gyakran igyekeztek tiszteletüket tenni fogadott irodalmi atyjuknál, akit maguk választottak valamely kiadói tesztület vagy szerkesztőségi bizottság soraiból.

POLITIKAI FRUSZTRÁCIÓK, SZEKULÁRIS TÉVELYGÉSEK ÉS AZ IDENTITÁS KUDARCA

Gyűlölet és frusztráltság

Zsolt Béla 1921-ben Budapestre költözött, és baloldali liberális lapoknak kezdett dolgozni (*Világ*, *Pesti Napló*). Magát az (1914 előtti) francia mintájú polgári, reformista radikalizmus elkötelezett hívének vallotta. A marxista ideológiával való szakításához kisebb részben az 1919-es Tanácsköztársaság tapasztalatai, nagyobb részben viszont a Horthy Miklós kormányzósága idején működő, két, baloldali párt politikai baklövésai vezettek. Az illegálitásra ítélt kommunista párt (MKP) túlságosan dog-

matikus volt; a szociáldemokraták pedig a Bethlen–Peyer-paktum 1921-es aláírásával végleg kompromittálták magukat. Ifjú kollégáihoz hasonlóan Zsolt is a kapitalizmus és a marxizmus közötti harmadik utat kereste: így vált a reformista baloldal követőjévé.

Zsolt nyíltan gyűlölte a konzervatív kormányzatot, csakúgy mint az ő szemében azt megtestesítő személyt, az 1921 és 1928 között regnáló Bethlen István miniszterelnököt (1874–1946). 1946-ban Zsolt egyenesen őt teszi felelőssé az őt éveken át kínzó pszichoszomatikus bántalmakért, sőt azért is, hogy képtelen volt nagy íróvá válni:

„Gyűlöltem Bethlent, személy szerint gyűlöltem, mert elszántsága, kíméletlensége és szívóssága lehetetlenné tette a forradalom visszatérését. [...] Tudom, hogy ebbe az emésztő politikai fájdalomba sok minden belefért: az a keserűség, hogy személyi becsvágymaim odalettek, de annyi bizonyos, hogy húszéves koromra ifjúságom odalett.”¹⁵

Amit Zsolt 1946-ban politikai kudarcként értelmez, azt 1937-ben még abszolút identitásbeli bukásnak nevez:

„Megbuktam mint magyar, mert nem tudtam a feudális és kapitalista érdekeknek megfelelő szellemben hazafi lenni. Megbuktam mint zsidó, mert nem tudtam értékelni a zsidóban az elfoglaltságot, a konzervativizmust, a klerikalizmust, az előítéleteket, a szellemi lustaságot, a skrupulusatlanságot, amit a nem zsidókban gyűlöltem. Nem tudtam zsidóvá, cionistává lenni politikai értelemben sem – mert hazám Európa. Viszont megbuktam mint európai is, mert Európa nagyobbik fele megtagadta és meggyalázta az európai hagyományokat.”¹⁶

A zsidó-magyar „házasság” neurózisa

A politikai frusztrációk következtében Zsolt elképzelései összeomlottak, viszont pont így válhatott a magyar zsidó társadalom kritikuskává. 1918-ban rövid ideig egy verses regénnyel kísérletezik (*Lobengrin bukása*), majd ezt a műfajt odahagyva 1926 és 1939 közötti regényeiben és novelláiban a magyar zsidók sehova sem vezető társadalmi és politikai tragédiáit mutatja be: pellengérré állítja a nagyburzsoázia rangon aluli házasságát a Horthy-rendszerrel (*Házassággal végződik!*, 1926), a fecsegő, cselekvésképtelen entellektüeleket *Kínos ügy*, 1935), és

nem utolsó sorban kritikáinak mindenkori kedvenc célpontját, a kis- és középpolgárságot (*Gerson és neje*, 1931; *A Dunaparti nő*, 1936). Zsolt karakterei egytől egyig neurotikus figurák, akiknek érzelmi és családi élete eleve kudarcra ítéltetett.

Az analitikus-író kutatásainak fő színtere a szűkebb család, s itt igazán nem fukarkodik a gúnynyal. 1926-os regénye, a *Házassággal végződik* még optimistának mondható, hiszen a két szerető, a gazdag zsidó örökös - aki a nagytőkének az ellenforradalommal való lepaktálását testesíti meg -, és a szeretője nyakán élőködő, impotens, keresztény proli fiú még megváltást talál, és másodsorra is egymásba szeretnek. A házasságkötés a zsidó-magyar együttélést szimbolizálja, ami legalábbis a regényben még lehetséges. A *Gerson és neje* és *A Dunaparti nő* szereplői viszont már menthetetlenül zsákutcába jutnak, hiszen ezeknek a vegyes házasságoknak egy sor kompromisszum az alapjuk. Kudarcuk még a szexualitásukban is megmutatkozik, mint ebben a polgári családmódot parodizáló jelenetben (*Gerson és neje*):

„Ezekben a pillanatokban olyan gondolatai támadnak, amilyenekkel a polgár legpatetikusabb pillanataiban: parlamentben, vezércikkben, nász- és gyászbeszédekben szokta ékesíteni magát. Arra gondol: „*hitvesét*” öleli, hogy végre van „*élet-társa*”, hogy a „*családi tűzhelyen*” kigyulladt a láng, hogy ő most „*dinasztiát*” alapít: elveti magvát az eljövendő Gersonoknak, akik hatalmas vezérigazgatók és ezredesek lesznek. S azzal a zavartalan, szorongás és lehangolás nélkül való boldogsággal öleli a nőt, aki isten és ember előtt csak az övé, amellyel csak azok tudnak ölelni, akik a monogámia szenvedélyét kisigényű, fantáziátlan törvénytisztelő és társadalom fenntartó ősök sorozatától örökölték.”¹⁷

Az író által leírt vegyes házasságok közül az utolsó, Zsolt egyre növekvő pesszimizmusáról tanúskodik: *A Dunaparti nő*ben a zsidó Flóra beleszeret egy lecsúszott forradalmár festőbe (nyilvánvaló utalás Hitlerre), akit egyre inkább rabul ejtenek a náci eszmék, mígnem eltaszítja magától a nőt. Fiuk maga a náci propaganda *Mischlingje*: ronda, erőszakos korcs.¹⁸

Regényeiben Zsolt a létező összes szexuális neurózist körbejárja, ebből a szempontból legzseniálisabb könyve valószínűleg a *Kínos ügy* (1935), melynek már a címe is utalás: a Hell Sándor nevű főszereplő rájön, hogy felesége megcsalja a legjobb barátjával. Ám az igazán kínos ügy az, amikor Hell nem sokkal később szadomazochista viszonyba ke-

veredik egy fiatal orvossal, akit unalomból tartott szeretőjénél ismert meg. A sírásókkal beszélgető, temetőekben a halálról elmélkedő Hell a melankolikus értelmiségi archetípusa – hamleti figura. Házasságtörő viszonyt folytat egy nővel, aki valójában taszítja őt, Szatyor, a fiatal orvos iránti szenvedélye pedig rossz előérzetei dacára egyre nő, mígnem aztán őt magát is undorító paráználkodásba torkollik. Ám Hell halálöszöne nem csak mazochista vonzódására ad magyarázatot: Szatyor, aki „szőke is, mint egy német”, pontosan a barna hajú, zsidó Hell ellentéte, aki pedig valósággal „aszkrétának hatott, régi spanyol képeken látni ilyen düledt szemű, vékony képű papokat vagy inkább apácákat.”¹⁹ Szimbolikus értelemben Szatyor a Horthy-rendszer *homo novus*a, a középosztály győzelmének megtestesítője, amely megfosztja cselekvő erejétől a magyar értelmiséget. Az őt Hellhez fűző kapcsolat szintén jelképes, a zsidóság és a keresztény kurzus viszonyára utal. Minden megaláztatása ellenére Hell valósággal rácsimpaszkodik a férfirra, mígnem aztán egyszer Szatyor, mikor rájön, hogy nem tud tőle több pénzt kicsikarni, majdnem halálra veri. A regény a szellemileg, morálisan és szexuális értelemben is teljesen tönkrement Hell öngyilkosságával végződik.

1936-ban Komlós Aladár irodalomkritikus (1892–1982), aki írásaiban már 1921 óta az asszimilált zsidóság önértékelésének visszaszerzéséért küzdött, egy, a *Kínos ügy*ről írott cikkében azzal vádolja barátját, hogy ő is a Theodore Lessing által 1930-ban leírt asszimilációs betegségben szenved (*Der jüdische Selbsthass*):

„Zsolt szemlélete egy kamaszé, aki még férfikorában is meg van sértődve, mert valaha irgalmatlanul kiábrándították. Vagy – ha szabad így messzire mennünk feltevéseinkben – azért nem képes rokonszenves alakokat rajzolni, mert talán nem rokonszenvezik azzal a lényel, aki az emberről való ismereteinek fő forrása: önmagával?”²⁰

Valóban gyanús, hogy Zsolt már-már rögeszmésen ostorozza a korabeli magyar zsidó társadalmat. Jelen értekezés szerzője azonban egyáltalán nincs meggyőződve ezen értelmezés helyességéről. Egyrészt a „zsidó önutálat” koncepciója igen gyakran felmerült akkoriban, a zsidó értelmiség válság-érzetére adott válaszként²¹. Másrészt pedig Zsolt mindig is nyíltan kiállt a fasiszmus ellen, amely egyre gyakrabban ütötte fel a fejét a harmincas években, mikor is a rendszer már nyilvánvalóan a diktatúra felé sodródott. Valójában Zsolt inkább reformokat

sürgetett, ezért is írt szatirikus stílusban, hogy legalább a – mégoly csikorgó – nevetés révén megpróbálja úgy, ahogy megjavítani az erkölcsöket.

A HARCOS ANTIFASISZTA ÉRTELMISÉGI IDENTITÁS FELÉ

*Egy elkötelezett radikális urbánus:
Zsolt Béla, az újságíró*

„Ha elgondolom, hogy valamikor lírikus voltam, fiatal filozopter az egyetemen, akinek élete a Múzeum-körúton folyik le, Babitscsal voltam barátságban, sétáltunk és beszélgettünk és úgy ejtettük ki ezt a szót: zszurnalisztika, mint mikor az úriasszony azt mondja, 'kokott'.”²²

Zsolt valósággal megdöbbenette kortársait lehengetlő polemikus tehetségével – avagy, Komlós szavaival élve, „a politikai harc tüzevel párosuló neuraszténias érzékenységgel”.²³ 1929-ben ő lett a főszerkesztője az azon frissiben alapított *A Toll* című hetilapnak, ez lett a szócsöve urbánus és radikális nézeteinek, emellett barátait is idecsábította, köztük Komlós Aladárt és Ignótus Pált (1901-1978).

Elkötelezett újságíróként két fő példaképe volt: Ady és Carl von Ossietzky német zszurnaliszta (1889-1938). Ez utóbbit 1927-ben hazaárulással vádolták, mivel újságjában, a *Die Weltbühne*-ben leplezte a hadsereg vezetőinek újrafegyverkezésre irányuló terveit. Egy 1936-ban tartott újságírói konferencián Zsolt beszélt is az 1933 óta az esterwage-papenburgi koncentrációs táborban rabkodó, Nobel-békedíjas Ossietzky tragédiájáról. Valószínűleg maga is azonosult baloldali ideáljával, aki 1926-tól kezdve igyekezett felfedni a weimari köztársaság gyengeségeit. Zsolt szemében azonban Ossietzky elsősorban a fasizmus elleni harc mártírja volt.²⁴

Újságíróként Zsolt mozgósítani akarta az olvasóközönseget. Kollégája, Sós Endre (1905-1969) szerint „kiemelkedő volt másod-, sőt harmadrendű témák terén. És ez tette lehetővé, hogy témaközönseggbe, egy hullámhosszra kerüljön az olvasóival, akik – előbb a *Magyar Hírlap*-nál, majd az *Újság*-nál – elsősorban kispolgárok és zsidó értelmiségiek voltak.”²⁵ Zsolt vezércikkei azért voltak olyan népszerűek, mert szerzőjük igen jártas volt az anekdota megtévesztően egyszerűnek tűnő műfajában. Itt van például ez az 1937. január 3-ai *Újság*-ban megjelent cikk, amely elmeséli, hogy a szilvesztert Sós és a demokrata képviselő, Vázsonyi János társaságában töltő Zsolt tanúja volt, amint szélsőjobb fiatalok könnygázbombát dobtak az Abbázia kávé-

házra, alaposan megríkatva vagy „ezer polgárt”²⁶. A robbanás után Zsolt állítólag így szólt Sósához:

„Most már láthatod (...) hogy nem maradhatam a verseknél. (...) Ugye, igazat adsz nekem abban, hogy nem tehettem másképp? Amikor bombák, bűzbombák, zsidóverések, alvilági meszterkedések hozzák a témát, nagyon nehéz verseket írni! A kor, az idő kényszerített arra, hogy ne költemények írására, hanem fegyverül használjam a tollat.”²⁷

Zsolt Béla nagyon is tisztában volt vele, hogy azok, akik költői tehetségüket az „elefántcsont toronyba” zárkózva a fúvó szélből is óvják, renegátként tekintenek rá. Ilyen volt Babits is, akivel meg is szakította a kapcsolatot az 1920-as évek végén. Az elkötelezett Zsolt kezében ugyanis fegyverrel vált a toll: regényes szatírái apránként leleplezték – igaz, védelmezték is – az urbánus kultúrát és az asszimilált zsidóságot. Ezért is nevezték el a „VI. és VII. kerület publicistájának”, ti. a pesti nép kollektív képzetében ezek a kerületek tartoztak a „zsidónegyedhez”.²⁸

Zsolt magáénak érezte az urbánus értékeket, melyek terjesztésében a század első évtizedében, a *Huszadik Század* című haladó szellemben írott társadalomtudományi folyóirat, valamint a *Nyugat* járt az élen. A második nemzedék „urbánusai” vérbeli budapesti kozmopoliták voltak, akik emellett a magyar demokrácia megteremtését is szívügyüknek tekintették. Vezércsillaguk a két világháború között nem más volt, mint József Attila (1905-1937). Az „urbanizmus” nem politikai mozgalom volt. Mindazonáltal összefogta a baloldali liberális értelmiséget, melynek képviselői, bár ellenségesen viszonyultak a Horthy-rendszerhez, csak ritkán léptek akcióba, s ekkor még nem zárták ki soraikból az ideológiailag esetleg különvéleményen levő író-társakat sem. Így például a Sallai-Fürst-per kapcsán, mikor az MKP két aktivistáját halálra ítélték, Zsolt, József Attila és még néhányan a kivégzés előtti napon a halálbüntetést ellenző röpiratokat kezdtek terjeszteni, melyek lerántották a leplet a horthysta túlkapásokról.²⁹ A védőbeszédre, melyet tízezren írtak alá, azonnal lecsapott a magyar igazságszolgáltatás. Zsoltot vád alá helyezték – majd fölmentették.³⁰ Bár a per során azt állította, hogy letartóztatása előtt nem olvasta a szöveget, mégiscsak egy olyan pártért vállalt kockázatot, melyet nem kifejezetten kedvelt.³¹ A politikai szabadság ügyének elkötelezettje volt tehát, ahogy azt 1935-ben újfent hangsúlyozta, mikor a *Kínos ügy* egyik fejezetében újra leírta, hogyan is zajlott a Sallai-Fürst-per (ezért ál-

lítólag az egyik szélsőjobboldali lapban fel is jelentették, de aztán elhalt az ügy).³²

Az 1930-as években Zsolt Béla belevágott a párt-politikába, még hozzá nemzeti radikális színekben. Katolikus barátja, Rupert Rezső (1880-1961) pártjának listáján szerepelt mint képviselőjelölt az 1935-ös választások során, egy évvel később pedig újra bíróság elé állították választási idény közben folytatott tiltott propagandatevékenység miatt.³³ Nem ez volt azonban az első ellene folytatott per. Miután 1921. december 10-én felfüggesztették a háborús cenzúrát, egyre csak szaporodtak az ideiglenes korlátozások, és a kommunistákkal szimpatizáló cikkeket, melyek a rendszert kompromittálták, vagy éppenséggel magát Horthyt kritizálták, rendszeresen betiltották. Emiatt vesztette el *A Toll* folyóirat is az utcán való terjesztés jogát, miután megjelentek egy Stefan Zweiggel készült interjúja. Ő nemrég tért vissza a Szovjetunióból.³⁴ Zweig ugyanis meglepődött azon, hogy a magyar írók „áruló” módon hallgatnak, s nem tesznek semmit a reakciós Horthy-rendszer ellen. A rendőrségi jelentésben viszont azt nehezményezték, hogy nyomtatásba engedik, s ily módon egyenesen „dicsőítik” a szovjet kultúra értékeit.³⁵ A tiltás nyomán a példányszám leesett, mivel abban az időben az emberek nem könyvesboltban, hanem az utcán vették az újságot.

A „zsidókérdés” és a generáció

Első ízben 1917-ben mérték föl, hogy a magyar értelmiség hogyan viszonyul a „zsidókérdéshez”. A közvélemény-kutatást a nagynevű *Huszádik Század* szervezte, egy antiszemita írás megjelenésére adott válaszul. A szembenálló felek álláspontja azután két olyan szerző művében kristályosodott ki, akik igen nagy hatással voltak Zsolt nemzedékére: egyikük a konzervatív történész Szekfű Gyula (1883–1955) (*Három nemzedék*, 1919), a másik pedig a rasszista író, Szabó Dezső (1879–1945) (*Az elodort falu*, 1920). A konzervatív irodalmi körök már az első világháború előtt előszeretettel vitatkoztak a fővárosban kialakult zsidó-magyar kultúráról, sőt, nyelvről (úgynevezett pesti nyelv), az 1920-as évek végétől kezdve azonban a modernisták – akiknek pedig történelmileg is volt némi közük a zsidók és keresztények közötti irodalmi együttműködéshez – kisajátították a témát.³⁶ Zsoltnak szívügye volt, hogy leleplezze korának rasszizmusát; ahogy Komlós írta a háború után, „a zsidóság ügyeivel magyar folyóirat alig foglalkozott még annyit, mint *A Toll*, e korban, amely az antiszemitizmussal szinte mint hivatalos programmal volt átitatva.”³⁷

Így aztán Zsolt hamar elkötelezte magát a „zsidókérdésről” folyó, elharapódzó vitában, melynek során saját irodalmi generációja is két pártra szakadt. A generáció maga sok, 1890 és 1910 között született író számára az önreprezentáció és az önazonosság megtalálásának az egyik módja volt. Ezek a szerzők, akiknek az irodalmi pályafutása közvetlenül a világháború után kezdődött, generációs együvé tartozásukat félretéve két csoportra oszlottak, melyek egymásnak egyre inkább ellentmondó irányzatokat képviseltek a harmincas években: urbánusokra és népiekre. A kezdetben az urbánusokhoz még közel álló népiek az évtized elején Németh László (1901–1975) és Illyés Gyula (1902–1983) köré csoportosultak: fokozatosan eltávolodtak a nyugati és urbánus értékektől, s a magyar nemzet „esszenciáját” a parasztságban vélték fölfedezni. Éppen ezért agrárreformot követeltek, akár a demokrácia rovására is (ezt egyébként az urbánusok fel is rótták nekik). Németh pedig 1934-ben, egy önéletrajzi ihletésű tárcájában³⁸ erősen rasszista jellegű szavakkal illette a zsidó írók magyar irodalomra gyakorolt befolyását: elmeséli, hogyan utasította vissza a híres Baumgarten-díjjal járó „zsidó” pénzt, s támadt neki ez alkalomból mindjárt személyesen báró Hatvány Lajosnak (1880-1961), aki Ady régi barátja, a *Nyugat* szerkesztője, és nem utolsósorban nemesi rangot szerzett, zsidó gyáros család sarja volt. Nem tetszett neki, ahogy a „zsidó lakájok” befolyásukkal elhiteltelenítik a magyar irodalmat – s ezzel egyben a pesti irodalmi életet is egy füst alatt leszólhatta.

Ignotus Pál és Zsolt Béla azon nyomban állást foglalt a Németh és Hatvány konfliktusa nyomán fellángolt vitában. Ignotus egyben apját, Hugót is védte, akiről Németh szintén elítélően írt, mivel szerinte eltorzította a magyar irodalmat: „Ignotus érdemei nyilvánvalók; de a helyén másnak kellett volna állni, s neki más helyen kellett volna állnia. »Megértette« hőseit, de más sorsban élt, mint ők.”³⁹ Zsolt pedig Illyés Gyulát támadta, aki szinte bálványozta az autentikus paraszti létet, a kávéházi, újságolvasó urbánus kultúra iránt viszont kifejezett ellenszenvvel viseltetett.⁴⁰ Zsoltnak, mióta csak Budapestre érkezett, a kávéház, az irodalmi modernitás e valódi, cigarettafüstös műhelye volt az igazi közege, olyannyira, hogy még könyvet is akart írni erről a világról.⁴¹ A vita 1934 nyarán is folytatódott *A Toll* és népi vetélytársa, a *Válasz* hasábjain, Zsolt, és barátai pedig végleg meggyőződtek róla, hogy Németh hamisítatlan antiszemita, nem is népi, hanem egyenesen *völkisch*.⁴²

Zsolt Béla és urbánus kollégái népiekkel való ellentéte akkor mélyült csak el igazán, mikor az *Új*

Szellemi Front, 1935 tavaszának ez a kérészetű politikai kezdeményezése a népieket Gömbös Gyula (1886-1936) irányába igyekezett terelni. Az 1932 óta hatalmon lévő miniszterelnök ugyanis nyíltan rokonszenvezett az olasz fasizmussal. Az urbánusok elhatárolódtak a népiektől, immár politikai értelemben is – noha a Gömbös felé tendáló írók végig képtelenek voltak együttműködésre bírni a miniszterelnököt.⁴⁵

1937–'38 folyamán aztán az igazságszolgáltatás többrendbeli támadást indított a népi írók ellen, ez pedig olyannyira felháborította az urbánusokat, hogy végül csak elásták a csatabárdot, és 1937 nyarán újra kapcsolatba léptek régi ellenségeikkel. Azonban a szembenálló felek közös próbálkozásai mind kudarcot vallottak. Ezt Zsolt is tudomásul veszi, és 1938 januárjában egy keserű hangvételű cikkben meg is rajzolja az „egy nemzedék a kávéházban” nem éppen hízelgő portréját⁴⁴. Ám a baloldal sem volt egységes: Zsolt, Ignótus és Rupert egy „egységfront” megteremtésén fáradoztak – hiába –, amely a baloldali és liberális sajtó tizennégy orgánumát fogta volna össze. Céljuk a kormányt a szélsőjobbal összefűző kapcsolatok leleplezése, továbbá az 1938. június 1-én bevezetett új sajtótörvény elleni tiltakozás lett volna.⁴⁵ 1939. január 9-én a szerkesztőségi engedélyek rendeleti úton való visszavonása újabb zsidó javak burkolt kisajátítását tette lehetővé: *A Toll* és az *Egyenlőség* után a liberális újságok (mint a *Pesti Napló*, ahová Zsolt is rendszeresen írt) sem jelenhettek meg többé.

1939-ben Zsolt Béla és felesége, Ágnes elhagyja Budapestet, és Párizsba költözik. Ám mikor kitér a háború, az asszonyt nem hagyja nyugodni szülei, és lánya, Éva sorsa, s az utolsó vonattal visszatérnek az országba. Ahogy a *Kilenc Koffer*ban áll, Zsoltot előbb bebörtönzik, aztán 1942-ben Ukrajnába viszik munkaszolgálatra, végül 1944-ben a Nagyváradra gettóba csukják. A pár innen megszökik, majd, miután eljutnak Budapestre, a „Kasztner-vonattal” sikerül megmenekülniük. Ez 1944. június 30-án indul el 1684 zsidóval Bergen-Belsenbe, majd Svájcba.⁴⁶

EPILOGUS

„A *Haladás* nem zsidó-védelmi újság. Szerkesztőségében éppúgy van református, mint katolikus vagy izraelita. [...] A *Haladás* igazságvédelmi újság. Lap, amelyik azt szeretné, hogyha tíz vagy húsz év múlva előveszik: meglássák, milyen volt 1946-ban a magyar élet, mi volt a baj, mi volt a jó, és mik voltak a problémák, tények, jelenségek.”⁴⁷

1945 augusztusában Zsolt Béla a tífusztól legyengülve, a háború és a soá borzalmaitól meggyötörve tér vissza Budapestre. Egyre kevesebbet ír – utolsó, befejezetlen regénye, a *Halál Budapesten*, melyet 1948-ban a *Haladás* közölt folytatásokban, soha nem jelent meg egészében. Itt már érződik, mennyire kimerült a szerző, akinek író főhőse is belefáradt az örökös családi komplexusokba.⁴⁸ Ezzel szemben a pártpolitikába újult erővel veti bele magát: csatlakozik a Magyar Radikális Párthoz, és az 1947-es, utolsó, némiképp elcsalt, szabad választásokon képviselővé választják. Emellett ő a főszerkesztője az 1945-ben általa alapított *Haladás* című folyóiratnak; olvasótáboruk nem túl népes, főleg budapestiekből áll. Zsolt csapatát, legalábbis az 1947-es választásokig, nagyrészt baloldali, radikális és szocialista újságírók alkotják, akik Magyarország újjáépítéséért küzdenek, s elkötelezett ellenségei a „poszt-fasiszta neo-antiszemitizmusnak”.⁴⁹

„Kitűnő polemista volt” – mondja Fejtő Ferenc 2004-ben régi barátjáról, de „aki nem ismert mértéket. Mindenhol rasszistát látott. /.../ Például Ilylyést is támadta.”⁵⁰ Fejtő, akárcsak a szocialista munkatársak, akkor hagyta ott a lapot, mikor a Radikális Párt választási listáján híveivel együtt megjelent a szociáldemokratáktól kizárt Peyer Károly (1881–1956).⁵¹ Később visszamenőleg helytelenítette azt az engesztelhetetlen kampányt, melyet a lap 1945-től '48-ig folytatott a háború alatt (finoman fogalmazva) gyanúba keveredett népi írók ellen, akik közül azóta sokan már a Veres Péter (1897–1970) elnökségével működő Nemzeti Pártszövetség tagjai lettek.

A kulturális élet képviselői nagyrészt megúszták a tisztogatást, kivéve Erdélyi József költőt, akinek azért összezséptak egy pert.⁵² Zsoltot igen megviselte, hogy a nép vegyesen fogadta a háborús bűnösök kivégzését – például Bárdossy Lászlót, aki miniszterelnökként, még 1944-ben együttműködött a nyilasokkal.⁵³ Ez a fajta részleges, sokak által vitatott igazságszolgáltatás, amely ráadásul nem vonatkozott azokra az írókra, akik szerinte elárulták az asszimilációra törekvő, demokratikus Magyarországot, arra indította Zsoltot, hogy újságából bíróságot csináljon. Mivel az igazságszolgáltatás nem „francia módra” működött (Zsolt helyeselte Robert Brasillach kivégzését⁵⁴), a *Haladás* bizonyíték gyanánt korabeli dokumentumokat és kihallgatási jegyzőkönyveket jelentetett meg. 1945 és '48 között minimum 89, a népiek valamelyikét vádló cikk jelent meg, többek között Németh László, de még inkább és elsősorban Veres Péter, az 1940-ben „forradalmi nyilaskeresztes szellemben íródott” *Mit ér az ember, ha magyar?* című könyv szerzője ellen. Ez

utóbbi akkoriban az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke volt, márpedig Zsolt igazságtalanságnak tartotta, hogy az agrárreform nevében elzavarják a svábokat az országból.⁵⁵ Veres pártja irányította az Oktatásügyi Minisztériumot is, ez szintén aggasztotta Zsoltot, aki tisztában volt az antidemokratikus propagandának az ifjúságra gyakorolt káros hatásaival.

Hiábavaló küzdelme megmutatja, milyen hazára vágyott. Vallástalan zsidóként, demokrácia nélküli demokratiként világlátésében ellenzéki volt, aki soha nem mondott le az általa megálmodott Magyarországról.

Zsolt Béla 1949. február 6-án halt meg, nem sokkal felesége, Ágnes öngyilkossága után.

Franciából fordította: Sziklai Éva

JEGYZETEK

¹ Eredeti francia címe: „»Le journaliste des VIe et VIIe arrondissements« de Pest ? L'engagement hongrois de Béla Zsolt (1895–1949)”, Daniel Baric, Tristan Coignard, Gaëlle Vassogne (szerk.): *Identités juives en Europe centrale. Des Lumières à l'entre-deux-guerres*, Tours, Presses universitaires François-Rabelais, coll. „Civilisations étrangères”, 2014, 157–175 old.

² Ld. Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.

³ A 20. század elején megjelenő író-értelmiségi figuráról ld. Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei: viták az irodalmi autonómia körül a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914*, Budapest, Napvilág, 2009.

⁴ Az értelmiségi megszólalásokban virágzó nemzetkarakterológiáról ld. Trencsényi Balázs *A nép lelke: nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Budapest, Argumentum, 2011.

⁵ A kifejezés *A Dunaparti nő* című regényből származik – Budapest, Nova Irodalmi Intézet, 1936, 86. old. –, amelyben az elbeszélő a jobb zsidóvá és jobb magyarrá válás generációs vágyán ironizál, a *Szentivánéji álom* Zubolyára utalva, aki az összes szerepet maga játssza.

⁷ Uo. 104–105. old.

⁶ Zsolt Béla: *Villámcsapás. Schwarz András önéletrajza*, Budapest, Pantheon Kiadás, [1937], 56, 40–43 old; a gyerekkori lelki-viselkedési zavarokról (éjszakai ágybavizelés, pirománia).

⁸ Uo. 146. old. Ld. még e (magyar zsidó) nemzedék apa-fiú harcáról Clara Royer: *Le Royaume littéraire. Quête d'une génération d'écrivains juifs de l'entre-deux-guerres*, Paris, Honoré Champion, 2011, 133–161. old.

⁹ „Zsolt Béla önéletrajza”, *Színházi Élet*, 1937. 23. szám, 66. old.

¹⁰ Zsolt Béla, *Villámcsapás*, 77. old. és *Kilenc koffer*, fordította Chantal Philippe, Paris, Seuil, 2010., 151. old.

¹¹ „Válasz Zsolt Bélának”, *Egyenlőség*, 1938. december, 5. 12

old.; *Haladás*, 1948. október 7., 8. old. : „Szerkesztői üzenetek – Többeknek: Zsolt Béla soha nem hagyta el felekezetét, mindig zsidó volt és ma is az.”

¹² *Villámcsapás*, i.m. 146. old.

¹³ Számos tanulmány létezik a freudi pszichoanalízis és a magyar irodalom kapcsolatáról – lásd Hárs György Péter, „Pszichoanalízis a Nyugatban”, *Múlt és Jövő*, 2008, 1. szám, 61–68. old.

¹⁴ „A pszichoanalízis mellett és ellen”, *Emberismeret*, II, 1935, 1. szám, 109–110.: „mint regényíró úgy érzem, hogy írói módszerem és emberlátásom ösztönösen analitikus”.

¹⁵ Zsolt Béla: *Kilenc koffer*, 23–24. old.

¹⁶ *Villámcsapás*, i.m. 212. old.

¹⁷ Zsolt Béla: *Gerson és neje*, Budapest, Genius kiadás, [é. n.], 2. kiadás, 205. old.

¹⁸ Lásd. Clara Royer: „Un laboratoire littéraire de lieux communs: les mariages mixtes – Hongrie et Slovaquie”, Xavier Galmiche et Delphine Bechtel (szerk.): *Lieux communs de la multiculturalité, Cultures d'Europe centrale*, no 8, 2009, 85–100. old.

¹⁹ Zsolt Béla: *Kínos ügy*, Budapest, Szépirodalmi könyvkiadó, 1970.

²⁰ Komlós Aladár: „Zsolt Béla”, *Szép Szó*, 1936. május, 275–280. old.

²¹ Lásd Clara Royer, *Le Royaume littéraire*, i.m., 439–444. old.

²² Zsolt Béla önéletrajza, u.o., 67. old.

²³ Komlós Aladár. „Elfelejtett arcok: Zsolt Béla”, *Élet és Irodalom*, 1965. aug. 28., 35. sz., 11. old

²⁴ Zsolt Béla: „Ars scribendi vagy az időszzerű újságírásról”, 1937, kiadatlan 12–13. old

²⁵ Sós Endre: „Zsolt Béla”, MTA kézirat 4201/57, 5. old.

²⁶ Zsolt Béla: „Szilveszter az Abbaziában”, *Újság*, 1937. január 3., 1–2. old.

²⁷ Sós Endre : i.m. 10. old.

²⁸ A több kerületet jelentő pesti „zsidónegyedről”, ahol 1930-ban a fővárosi zsidóság 90,5%-a élt, ld. Michael Silber: „Budapest”, *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 1, New Haven, Yale University Press, 2008, 265. old.

²⁹ Budapesti Fővárosi Levéltár (a továbbiakban BFL), VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla peres iratok, – 11146/1932 – Zsolt Béla.

³⁰ Petőfi Irodalmi Múzeum, 5 f. J.A. 384/1-3 ; BFL VII. 5. c - Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék iratai, Büntetőperes iratok, kiemelt munkásmozgalmi perek, 1/1932-8592 ; BFL VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla peres iratok – 5706/1933.

³¹ „Írók nemzetgyalázási pere”, *Újság*, 1933. január 12.

³² Sós Endre: i.m. 28–29. old.

³³ Az inkriminált cikk, „Rupert Rezső mandátuma”, az *Újság* 1935. április 4-i számában jelent meg. Ld. BFL VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla peres iratok – 2804/1936. 1925/XXVI-os választási törvény 60 § 6-os cikkely megtiltja a propagandairatok terjesztését.

³⁴ Székely Béla: „Stefan Zweig nyilatkozata az író hitvallásáról, Ady Endréről, magyar írók árulásáról és orosz útjáról”, *A Toll*, 1929, no. 18, 29–33. old.

³⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), K. 149 PTI 651/4-25-99 ő.e.: „Jelentés a 100%, a Munka és a Toll című folyóiratokról”.

³⁶ Bővebben ld. Clara Royer: *Le Royaume littéraire*, i.m. 87–131. old.

³⁷ Komlós Aladár: „A Tollról”, Botka Ferenc szerk.: *A Toll 1929–1958 (repertórium)*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1977, 7. old.

³⁸ Németh László: „Ember és Szerep”, *Kalangya*, 1934. június 6, 432–437. old.

³⁹ Uo., 1934. január, no.1, 45. old.

⁴⁰ Zsolt Béla: „A nagyerdő és a nagyvilág”, *Újság*, 1934. május 27.

⁴¹ Id. „Tizenkét éve élek egy kávéházban...”, *Színházi Élet*, 1935, 45, 67. old.

⁴² Id. „A vita vége”, *A Toll*, 1934, 74, 174. old.

⁴³ Erről a mozgalomról ld. Lackó Miklós: *Válságok-választások*, Budapest, Gondolat, 1975, 52–170. old; Ormos Mária: *Kozma Miklós*, 2 köt., Budapest, PolgArt, 2000.

⁴⁴ Zsolt Béla: „Egy nemzedék a kávéházban”, *Újság*, 1938. január 21., 1–2. old

⁴⁵ MOL K. 58, 1938-7-5258 : „Rendőrségi jelentés az MTE – hetekről valamint Zsolt Béla és Ignotus Pál kísérletéről a polgári baloldali sajtó egységfrontjának megteremtése”, 1938. február 5-i jelentés.

⁴⁶ Kasztner Rezső (1906–1957), kolozsvári cionista aktivista, az 1942-ben Budapesten megalakult Zsidó Mentőbizottság egyik alapítója. Az 1944-es deportálásokkor során tárgyalt a magyar zsidók kiváltásáról teherautók ellenében. 1947–48-ban

Kasztner a *Haladás*-ban „A nagy embervásár” címen megjelent tárcájában számol be a nációkkal folytatott tárgyalásairól. Izraelben azonban a nációkkal való kollaboráció vádjával perbe fogták, és még az ítélelhozatal előtt meggyilkolták.

⁴⁷ Bródy István: „Temessük el!”, *Haladás*, 1946. február 8., 4. szám, 5. old.

⁴⁸ Zsolt Béla, *Halál Budapesten, Haladás*, 16-34. szám, 1948. április 16. – augusztus 19.

⁴⁹ Zsolt Béla, „Még egyszer és utoljára: Veres Péter”, *Haladás*, 1946. március 21., 10. szám, 1. old.

⁵⁰ C. Royer: „Beszélgetések Fejtő Ferencsel”, *Múlt és Jövő*, Budapest, 2008, 2–3, 162. old.

⁵¹ Lásd a szakítólevelét: „Fejtő Ferenc levele Zsolt Bélához”, *Haladás*, 1948. január 1. no. 1, 4. old. A Radikális Párt és Peyer szövetségéről ld. Varga János: „A Magyar Radikális Párt és az 1947-es választások”, *Történelmi Szemle*, 1981, 2, 227–244. old.

⁵² A perről lásd. Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*, Budapest, 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 335–350. old.

⁵³ Ld. Zsolt Béla Bárdossy László kivégzéséről írt cikkét, *Haladás*, no. 2, 1946. január 12. 1–2. old.

⁵⁴ Ld. az 1946. február 21-i szám vezércikkét: „Levél Martiney professzorhoz, aki Hóman szabadonbocsátását kérte.”

⁵⁵ Zsolt Béla: „A svábok”, *Haladás*, 1946. január 5. 1. szám, 1–2. old.; A Nemzeti Parasztpártról, annak a magyarországi németek kitelepítésében játszott szerepéről s a túlélő zsidók iránti kötelességéről ld. Hajdú Tibor: „A koalíció titkai: 1945–1947. Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948”, *Mozgó világ*, 2004/5, 124–127. old.

A Múlt és Jövő legújabb könyve

Megrendelhető
a szerkesztőség címén,
1024 Budapest,
Keleti Károly u. 16., 2. emelet 3.
telefon/fax: 316–7019

E-mail: mandj@multesjovo.hu

www.multesjovo.hu

Randolph L. Braham,
Kovács András,
Csósz László,
Gyáni Gábor,
Karády Viktor,
Kádár Gábor,
K. Farkas Claudia,
Kovács M. Mária, Kovács
Mónika,
Nagy Péter Tibor,
Pető Andrea,
Romsics Ignác,
Vági Zoltán
tanulmányai